

JOSEF DOHNAL

I. S. TURGENĚV A NARODNICKÉ HNUTÍ

Téma vztahu I. S. Turgeněva k narodnickému hnutí v období konce šedesátých a v první polovině sedmdesátých let 19. století není ani zdaleka nové a existuje řada publicistických i ryze vědeckých pokusů o určení charakteru tohoto vztahu, jak o tom svědčí už diskuse, které se rozpoutaly v roce 1877 po publikování spisovatelova románu *Nov'* (*Novina*) v časopise *Vestnik Jevropy*. K románu se vyjadřovali nejen literární kritici a spisovatelé, ale, pochopitelně, i představitelé narodnického hnutí i jejich političtí protivníci, takže sama diskuse, která se kolem románu rozvinula, a její zhodnocení by rozhodně vydaly na nejednu obsáhlou práci. Oživení zájmu o téma spisovatelova vztahu k narodnickému hnutí nastalo také po smrti I. S. Turgeněva, kdy teprve vešla v širší známost skutečnost, že Turgeněv finančně podporoval, a to částkou 500 franků ročně, vydávání neperiodického narodnického časopisu *Vpered* v Žürichu a v Londýně v letech 1873 až 1877, za což mu zvláště reakční tábor notně vyčínil a v mnohém ho zatratil. Pozdější studium Turgeněvova vztahu k narodnickému hnutí stálo na okraji zájmu badatelů, kteří se dílem tohoto spisovatele zabývali, což souviselo i s faktem, že poslední dva spisovatelovy romány byly považovány za méně zdařilé než čtveřice předcházejících (*Rudin*, 1856; *Šlechtické hnízdo*, 1859; *Vpředvečer*, 1860; *Otcové a děti*, 1862). Romány *Dým* (1867) a *Novina* se pak dočkaly nového zhodnocení v posledních dvou desetiletích a zejména práce N. F. Budanovové, nazvaná *Roman Turgeneva „Nov“ i revoljucionnoje narodničestvo 1870-ch godov* (Leningrad, 1983), i vystoupení M. Kuplewského na mezinárodní konferenci v Debrecenu¹ svědčí o tom, že Turgeněvův vztah k narodníkům přitahuje badatele, kteří se zabývají Turgeněvovým

---

¹ Kuplevskij, M.: *Turgenev i narodničestvo*. In: *Annales Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis*, Slavica XXIII, Debrecen 1986.

dílem, aby se pokusili o nový přístup k hodnocení Turgeněvy společenské i umělecké pozice v posledních asi 15 letech jeho života.

V našem příspěvku bychom se chtěli pokusit poukázat na některé skutečnosti, které, alespoň podle našeho názoru, vedly Turgeněva, liberála, šlechtice a statkáře, k tomu, aby narodnické hnutí nejen sledoval, ale věnoval mu na jedné straně materiální podporu a na straně druhé celý román, který se stal navíc posledním jeho dokončeným románovým dílem.

Zopakujme si tedy některá základní fakta, která by nám mohla pomoci rekonstruovat společenskou pozici I. S. Turgeněva na počátku 70. let 19. století. Spisovatel v té době žije po většinu času mimo Rusko, kam se ovšem pravidelně vrací nejen do rodinného sídla ve Spasském-Lutovinovu, ale i do Petrohradu a do Moskvy. Jeho pobyt v zahraničí je dobrovolný a není způsoben tím, že by byl pro samoděržaví politicky nepřijatelný. Proto mu také v jeho cestách do vlasti nikdo nebrání a dá se předpokládat, že i sám Turgeněv dbá na to, aby nepodnikl kroky, které by vedly carské úřady k tomu, že by jeho cesty do vlasti byly obtížně realizovatelné, anebo by mu byly zakázány docela. Ostatně jeho rozchod s nejprogresivnějšími kruhy ruského literárního a obecně kulturního života, tj. s revolučními demokraty a se *Sovremennikem*, je jasným dokladem toho, že Turgeněvy názory a jeho společenskou pozici nemůže policie považovat za extrémně nebezpečné. Na druhé straně je ovšem třeba zmínit stálý kontakt, který spisovatel udržoval nejen s progresivními kruhy francouzské literatury a kultury (tady je třeba podtrhnout ten fakt, že to byl právě Turgeněv, kdo zprostředkoval Zolovo působení v časopisu *Vestnik Jevropy*, kam Zola po řadu let posílal své příspěvky, které komentovaly kulturní život Francie a zejména Paříže těch let a které daly proniknout myšlenkám nové spisovatelské generace velmi rychle do ruského prostředí). Zapomenout ovšem nelze ani zprostředkování rázu opačného — totiž prezentování ruské kultury ve Francii. Večírky, jež Turgeněv pořádal, staly se společenským i kulturním „oknem do Ruska“ pro Francouze, kteří se jich zúčastnili, takže lze právem tvrdit, že se Turgeněv stal významným činitelem v rozvoji rusko-francouzských kulturních kontaktů. Z finančního výtěžku večerů pak byla poskytována i podpora ruské emigraci ve Francii. Turgeněvův vliv a konexe umožňovaly i publikování některých děl, jež byla v Rusku nepublikovatelná (např. Pavlovského *V odinočnom zaključenii* bylo otištěno v *Temps*).

Z osobností ruské emigrace, s nimiž se slavný spisovatel rád a poměrně často stýkal, je třeba vzhledem k našemu zájmu o kontakty Turgeněva s narodniky na prvním místě jmenovat Petra Lavroviče Lavrova, představitele jedné ze tří hlavních linií narodnického hnutí, ale nešlo zdaleka jenom o něho. Turgeněvovi samozřejmě neušel posun v myšlení pokrokově naladěných vrstev ruské společnosti a existují četné doklady především v jeho korespondenci, které svědčí o intenzivní pozornosti, již politickému dění v oblasti teorie i praxe narodnického hnutí spisovatel

věnoval. Program, který pro narodnické hnutí vytyčil Lavrov, v mnohém odpovídal názorům, jež byly vlastní i Turgeněvovi; ten, zklamán vývojem po roce 1861, konstatoval: „Vremja, v kotoroje my živem skverneje togo, v kotorom prošla naša molodost'. Togda my stojali pered naglucho zakoločenoj dver'ju! Teper' dver' kak — budto neskol'ko priotvorena, no projti v neje ješče trudneje“.² Není proto divu, že sám přehodnocoval některé své názory a hledal cesty, jak by bylo možno vývoji v Rusku napomoci. V Lavrovově programu chyběly násilí, spiklenecký duch, jakási překotnost i nátlakovost, s nimiž počítali stoupenci i Tkačevovy i Bakuninyovy linie. Pokud bychom celou situaci poněkud zjednodušili, shodoval se Lavrovův program s Turgeněvovými názory především v tom, že předpokládal dlouhodobý evoluční proces, v němž revoluce byla dosti vzdáleným cílem, pro který bylo třeba porobený lid teprve připravit.

Pro Turgeněva byla myšlenka na revoluci nepřijatelná, a proto umístění revoluce do daleké budoucnosti u Lavrova vítal. V dopise A. P. Filosofové z 22. 2. (6. 3.) 1875 svůj názor formuloval Turgeněv tak, že v Rusku je třeba přestat myslet na „přemisťování hor“, na „velké, halasné a krásné výsledky“, ale že je třeba věnovat se skromné, užitečné činnosti.³ Kromě už zmíněné finanční podpory a kontaktu s některými představiteli narodnického hnutí však nelze tvrdit, že by se Turgeněv jakýmkoli způsobem hnutí „zúčastnil“ nebo se na něm a na uskutečňování jeho programu „podílel“. Byl jen pozorovatelem, pozorným sice, stranným, resp. ne zcela nestranným, ale o nic víc z jeho strany nešlo.

Právě řečené nelze považovat za negativum, a to zvláště proto, že Turgeněv nebyl a ani nechtěl být politickým činitelem, byť po jistou dobu právě na konci 70. let (1879) uvažoval o tom, že pomůže svým vlivem sjednotit různé směry a seskupení ruské pokrokové laděné inteligence⁴; zakrátko však svůj úmysl vrátit se natrvalo do Ruska opustil. Turgeněv byl a zůstal spisovatelem, jeho vidění světa bylo zákonitě odlišné od toho, jak viděli svět kolem sebe představitelé politického myšlení. Realita pro něho nebyla tím, co je třeba v reálu měnit, byla pro něho především objektem uměleckého zobrazení, které připouští změny okamžité, protože umělecká tvorba je svébytným způsobem znovuvytváření, přetváření a modelování světa na hranicích mezi existujícím, plně reálným a imaginárním, existujícím jenom v umělcových představách. Pro Turgeněvovu uměleckou metodu pak vždy bylo charakteristické to, že vycházel právě z oné živé reality, všiml si velmi citlivě přesunu ve společenském rozložení sil i myšlenkového pohybu, jímž společnost procházela, a rea-

² *Tvorčestvo I. S. Turgeněva*. Moskva 1959, s. 452.

³ Turgenev, I. S.: *Polnoje sobranije sočinenij i pisem v 28 t.* Moskva — Lenin-grad 1986, t. 11, s. 33.

⁴ Blíže k tomu Kuplevskij, M.: *Turgenev i narodničestvo*. In: *Annales Institutii Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis*, Slavica XXIII, Debrecen 1986, s. 228.

litu se všemi jejími impulsy, tlaky a vztlaky přetvářel v uměleckých dílech tak, že podněty brané z mnoha pramenů spojoval, kondenzoval a takovým způsobem dával vzniknout postavám a dějům svých děl.

Tuto specifiku vidění světa si uchoval i v 70. letech, kdy jeho popularita mezi čtenáři poněkud opadla po kritických ohlasech na román *Dým* (vydán 1867), který byl většinou považován za jeho uměleckou prohru. Nový román, který se rozhodl napsat v roce 1870 (a který dokončil v období leden — červenec 1876), měl prokázat, že spisovatel zůstal stejně citlivým ke společenským přesunům v Rusku, ale měl být i důkazem toho, že ani jeho tvůrčí schopnosti nebyly sníženy. A proto nejen velmi pečlivě sledoval tisk, korespondoval a besedoval, tj. sbíral výchozí materiál, ale také po dlouhých šest let hodnotil všechno dění, čtené i slyšené informace ze zorného úhlu svého románu, jehož „plán“ měl už připraven. Soudíme dokonce, že toto hledisko se pro něho stalo v mnohém základním, a proto se domníváme, že by bylo vhodné vyčlenit hlavní oblasti, v nichž narodnické hnutí dávalo Turgeněvovi možnost rozvinout, dopracovat to, co pro něho samého bylo charakteristické již v předcházejících letech, to, co procházelo především jeho románovým dílem od *Rudina* až po *Dým*. Předpokládejme, že v narodnickém hnutí spisovatel uviděl i možnost pokračování či završení některých tendencí, jež sledoval již ve svých předchozích dílech, a že mu šlo i o obnovení své umělecké prestiže. Vyvstanou tak před námi některá fakta, která nám mohou pomoci chápat umělcův postoj k realitě, již posuzoval jako materiál, jenž bude zpracován v umělecké dílo zapadající do jisté koncepce vidění reality, koncepce vyvíjející se v závislosti právě na oné měnící se realitě a pod jejím bezprostředním tlakem.

Pokusme se tedy vyčlenit základní momenty, které byly, podle našeho názoru, určujícími při vytváření Turgeněvova postoje k narodnickému hnutí v takové podobě, jak se s ním setkáváme právě v románu *Novina*.

Turgeněv byl tzv. postěpenovec, stoupenec postupného vývoje, umožňujícího časem zlepšovat život ruské společnosti, spoléhal na evoluci. Tento prvek, jak jsme již uvedli, byl obsažen právě v programu té větve narodnického hnutí, v jejímž čele stál Lavrov. Procesuálnost zachovávaná kontinuitu vývoje byla prvkem, který Turgeněv cenil výše než prudký revoluční výbuch; o něm se domníval, že by musel být lidu vnucen, protože lid k němu není dostatečně připraven.

Posloupnost, postupnost a dlouhodobost předpokládaných akcí zaručovala nenásilný charakter žádoucích změn, vylučovala tedy to, s čím by se spisovatel nemohl smířit — fyzické násilí, jež odsoudil stejně jako i mechanismy poroby a přinucení už ve svých črtách a povídkách. Cesta orientovaná na vzdělávání, přesvědčování i uvědomování si vlastní lidské hodnoty byla liberálnímu Turgeněvovi podstatně bližší. Proto také v románu *Novina* „odsoudil“ *Markelova*, revolucionáře téměř bakuninského typu; k nezdaru, zatímco *Solomin*, orientující se na pomoc lidu, na jeho „pozdvížení“ má jeho plnou podporu. Za jistý prototyp *Solomina* lze pak

v Turgeněvově tvorbě považovat statkáře Lavreckého z románu Šlechtické hnízdo, který se oddával myšlenkám na přiblížení se lidu, na jeho pozdvižení.

Ve svých románech se Turgeněv zatím vždy zabýval problematikou života inteligence, protože tuto vrstvu jednak velice dobře znal, ale i proto, že se většinou v jeho románech jednalo o názorové rozdíly, o diskuse mezi příslušníky této společenské vrstvy, jež byly „hnacím motorem“ syžetu románů. V narodnickém hnutí, a tedy i v románu o něm, je hranice teoretizování, na níž se spisovatel vždy „zastavoval“, konečně překročena — čin, uskutečnění úmyslů se stává prověrkou jejich intelektuálních konstrukcí. Zatímco Rudinova smrt na barikádách (román Rudin) a Insarovova národně osvobozenká aktivita (román Vpředvečer) zůstávají jaksi mimo děj románů — jsou zmíněny v prvním případě jen v epilogu a ve druhém pak skryty tajemstvím Insarovova „druhého života“ —, v Novině se hrdinové skutečně k lidu a k praktické činnosti dostávají a jejich nezdar v praxi prověřuje a hodnotí teoretické předpoklady, s nimiž Turgeněv pracuje především v expozici románu.

Podobný vývojově nový stupeň Turgeněvovy tvorby lze spatřovat v tom, že „hrdinou“ románu se stávají nikoli jedinci, jediná osobnost, ale skupina lidí, jež není slučována, sváděna dohromady vztahem k této osobě, ale příslušností k určité myšlence, ke společnému ideálu. Postavy románu tak dostávají další rozměr — jsou včleňovány do širšího společenského zázemí, z něhož vyrůstají a jež reprezentují jako řadoví jeho členové, a nikoli jako jeho čelní představitelé. Tento moment zvláště nepochopila narodnická kritika 70. let, která nejčastěji spisovateli vytýkala, že si mohl vybrat výraznější, pro celé narodnické hnutí reprezentativnější typy (Někrasov, Michajlovskij, ...). V Turgeněvově tvorbě tak končí etapa osamělých jedinců typu Bazarova (román Otcové a děti), Rudina či více nebo méně i Insarova, jejichž „zázemí“ není v románu dostatečně představeno, a vyjevuje se tak nová kvalitativní dimenze románu a jeho postav. Tím se vyrovnává jistý nepoměr, který existoval do té doby v galerii Turgeněvových postav, kdy hlavní hrdina byl osamocенý anebo se vymykal svému okolí, byl do značné míry výlučným typem.

S tímto faktem se spojuje i další moment: nikoli vertikální „přečnickování“ hrdiny, nýbrž jeho horizontální včlenění do skupiny jemu podobných umožňuje spisovateli ukázat, že kromě vynikajících jedinců jsou potřební i spíše průměrní lidé, „dělníci“ přeměn, ti, kdo ponese břemeno konkrétní praktické činnosti. V této souvislosti Turgeněvův román tento fakt nejen uvádí, ale poukazuje i na možnost různého stupně přesvědčenosti o správnosti společné ideje, na její různé chápání i na různost cest a motivačních faktorů, které jednotlivce ke skupině přivedly. Závěry, které lze ze stránek románu vyvodit, daly by se formulovat tak, že tito „praktičtí“ představitelé hnutí mohou být sice průměrnými lidmi, ale musejí být dostatečně pevní ve svém přesvědčení o pravdě myšlenky,

za kterou stojí. K tomu ovšem nesmějí přestat být sami sebou, tzn. i ve své průměrnosti musejí zůstat osobnostmi, nikoli bezduchými vykonavateli čichsi příkazů, jakými jsou ve své podstatě Mašurinová a Markelov, ani mluvky typu Kisljakova. V osobní tragédii pak ústí nevyrovnanost hlavního hrdiny románu, Něždanova, který jako by léčil pocit méněcennosti v osobním životě společenskopolitickou aktivitou, jež má jeho osobě dodat „vyšší hodnotu“ ve vlastních očích i v jeho okolí.

Dalším momentem, který Turgeněv ve svém románu zdůrazňuje, stává se rostoucí polarizace společenských sil — tábora narodníků je jako typologicky kontrastní uváděn tábor konzervativců par excellence, reprezentovaných především pány Sipjaginem a Kalomejevem, ale do značné míry i uzavřeným rodinným světem Fimušky a Fomušky, starého manželského páru, který žije o sobě a pro sebe vlastně bez kontaktu s okolním světem. Vyhrocená protikladnost těchto světů prokazuje tendenci vidět základní protiklad mezi těmito společenskými tábory, což svědčí o Turgeněvově schopnosti potlačit méně podstatné protiklady s cílem zvýraznění základního.

Konečně pak je třeba zmínit okolnost zdaleka ne nepodstatnou v Turgeněvově vidění narodnického hnutí, totiž rostoucí podíl zapojení žen. Galerie Turgeněvových ženských hrdinek tak dostává své románové završení v Marianně, která je vlastně přímou pokračovatelkou linie Jeleny Stachovové z románu *Vpředvečer*. Tendence k aktivizaci ženy v ruské společnosti, k tomu, aby její aktivita přesáhla hranice rodiny a dosáhla celospolečenského významu, snaha ukázat to nejlepší, čeho je ženská obětavost schopna — to byly zajisté faktory, které potvrzovaly předpoklady, jež Turgeněv ve svých předchozích dílech nejednou vyslovil.

Domníváme se, že právě tyto zorné úhly se staly pro významného představitel ruské literatury tím nejpodstatnějším, co chtěl do svého románu vložít. Román nezamýšlel jako politický, byť ho psal vědomě s cílem ukázat dobré i špatné stránky, které na narodnicích viděl. V dopise Stasjulevičovi ze 3. ledna 1877 o tom napsal: „Molodoje pokolenije bylo do sich por predstavleno v našej literature libo kak sbrod žulikov i mošennikov,— čto, vo-pervych, nespravedlivo,- a, vo-vtorych, moglo tol'ko oskorbit' čitatelej-junošej kak kleveta i lož'; libo eto pokolenije bylo, po mere vozmožnosti, vozvedeno v ideal, čto opjat' nespravedlivo — i sverch togo vredno. Ja rešilsja vybrat' srednjuju dorogu — stať bliže k pravde — vzjat' molodych ljudej, bol'sej čast'ju chorošich i čestnych — i pokazat', čto, nesmotrja na ich čestnost', samoje delo ich tak ložno i nežiznenno, čto ne možet ne privesti ich k polnomu fiasko [. . .] oni [. . .] dolžny čuvstvovat' tu simpatiju, kotoraja živet vo mne — jesli ne k ich delam, to k ich ličnostjam.“⁵

⁵ M. M. Stasjulevič i jeho sovremenniki v perepiske. Sankt-Peterburg 1912, t. 3, s. 102n.

Tyto cíle také ovlivnily tematickou výstavbu románu, vedly k tomu, že Turgeněv neviděl — a ani o to neusiloval — narodnické hnutí jako nezaujatý pozorovatel či jako jeho co nejobektivnější historik, ale jako umělec, to znamená skrze prizma své umělecké metody, společenské pozice i osobního přesvědčení, které mu dávaly právo na potlačení některých jevů a na zvýraznění jiných. Ostatně nedostatky narodnického hnutí dokázal spisovatel postihnout intuicí umělce natolik, že jejich zobrazení v románu mu lze připsat ke cti i dnes. Dodejme však, že tato osobně angažovaná pozice spisovatele i specifika románu jako uměleckého díla otevírajícího nové možnosti společenského románu v mnohém přinesly impulsy, na něž mohli navázat ruští spisovatelé, jejichž tvorba sahá už spíše do 20. století, mj. i M. Gorkij.

И. С. ТУРГЕНЕВ И НАРОДНИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ

В статье рассматривается отношение И. С. Тургенева к народническому движению в период работы над последним романом писателя („Новь“, 1870—1877 гг.). Отмечаются основные факты, связанные с оценкой движения Тургеньевым, причем подчеркиваются те их аспекты и те взгляды писателя, которые непосредственно повлияли на содержание и на структуру данного романа Тургенева (предпочтение эволюционного развития революционному, нарастающая дифференциация общества, растущая роль женщин, вопросы, связанные с личностными свойствами народников и с их работой в рамках движения и др.).

